

УДК 911.3

БУТКАЛЮК К. О.

СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ І РИНОК ПРАЦІ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Структурні зміни в економіці будь-якої держави фокусуються в структурі зайнятості її населення і віддзеркалюють ситуацію на ринку праці. Теорія і практика підтверджує, що ринок праці має здатність самостійно адаптуватися до економічних процесів. Однак, зрушення, які відбуваються в розвитку ринку праці України та її регіонах не завжди відповідають поставленим завданням розвитку соціально орієнтованого суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми структурної трансформації господарської системи і її впливу на зайнятість населення висвітлені в працях багатьох сучасних відомих економістів, а саме: С. Бандура, Д. Богині, І. Бондара, В. Гейця, М. Герасимчука, М. Долішнього, С. Дорогунцова, Т. Заяць, Е. Лібанової, І. Лукінова, В. Онікієнка, І. Петрової, В. Петюха тощо. Але, публікацій, присвячених даній проблематиці із суспільно-географічних позицій не так вже й багато. Це, зокрема, монографія колективу Інституту географії НАН України Трансформація структури господарства України: регіональний аспект /За ред. Г. В. Балабанова. В. П. Нагірної, О. М. Нижник. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с. тощо.

Мета дослідження. Провести глибокий аналіз публікацій з даної проблематики; виявити природу та чинники структурних змін господарської системи країни; прослідкувати вплив структурної трансформації господарської системи України на зайнятість населення та ринок праці і виявити зрушення в їх розвитку.

Основний зміст. Сучасна господарська система України переживає трансформаційний (транзитивний) етап свого розвитку. Трансформація господарської системи супроводжується структурними зрушеннями економіки. Структурні зрушення економіки – це кількісні і якісні зміни господарської системи, які призводять до її нового стану, тобто до зміни самої господарської системи і змін всередині системи. Вони умовно поділяються на системні та внутрішньосистемні, що дозволяє деталізувати їх природу та чинники. Системні зміни пов'язані, з одного боку, зі зміною соціально-економічних відносин, тобто відносин власності, які конкретизуються через процеси роздержавлення та приватизації і в результаті в економіці формуються сектори державної, колективної та приватної власності, а з другого, – зі зміною організаційно-економічних відносин, тобто зміною у господарському механізмі, що в умовах перехідної економіки означає зміну господарських зв'язків ринковими. Внутрішньосистемні зміни – це зміни у виробничо-технологічній структурі, яка є внутрішньою організацією продуктивних сил і характеризує рівень суспільного поділу праці, співвідношення секторів, галузей і підгалузей [6]. Вони здійснюються в напрямках подолання технологічної відсталості економіки, подолання структурних диспропорцій через зміни в галузевих та територіальних пропорціях, зміни пріоритетів розвитку окремих галузей, соціальної орієнтації господарського комплексу.

Структурні зміни в господарстві трансформаційного типу мають свою природу, відбуваються під дією низки чинників і зумовлені існуючою структурою господарства, виробництва та зайнятості як головних характеристик економіки країни. Структура господарства – це склад і співвідношення основних елементів: сфер, секторів, підрозділів, галузей, видів виробництва, видів господарської діяльності загалом. Вона може бути

кращою чи гіршою, сучасною чи несучасною (застарілою і навіть архаїчною), ефективною (такою, що дає певну віддачу, доходи) чи неефективною, прогресивною (такою, що зумовлює стрімкий економічний розвиток) чи регресивною (такою, що гальмує розвиток), екологічною (такою, що не перевищує допустимих рівнів забруднень), чи неекологічною, високотехнологічною (з високою часткою новітніх технологій) чи низькотехнологічною. Структуру господарства економісти, як правило, аналізують за формами власності – державні, колективні, приватні підприємства, за переважаючими технологіями, за організаційно-економічними формами господарських підрозділів та одиниць. Але суспільну географію цікавить перш за все галузево-функціональна структура господарства: з яких галузей чи видів економічної діяльності складається той чи інший господарський комплекс; якою мірою складові частини господарства пов'язані між собою, збалансовані та пропорційні у своєму розвитку; наскільки прогресивною та ефективною є дана структура господарства; за якими напрямками потрібно здійснювати структурну перебудову даного господарського комплексу [8].

Структура виробництва – це співвідношення між секторами, галузями, комплексами, окремими підприємствами, що формують взаємозв'язки і взаємозалежності між собою і відтворюють стан суспільного поділу праці в умовах даної господарської системи. Формується структура виробництва історично під впливом зростаючих потреб суспільства; соціальних умов його життя; технічного прогресу; особливостей природно-ресурсного потенціалу; чисельності, професійного складу, навичок, кваліфікації, рівня життя та культури населення; розвитку міжнародного поділу праці і зовнішньої торгівлі.

Структура зайнятості виходить з сутності поняття “зайнятість” як “системи суспільно-економічних відносин, які регулюють забезпечення економічно активного населення робочими місцями, форми його участі у суспільному виробництві, а також відтворення, розподіл і перерозподіл трудоактивних громадян і визначають якість життя населення” [3] і визначається як розподіл економічно активного населення між секторами, галузями, комплексами, що відображають рівень розвитку продуктивних сил і суспільного поділу праці господарської системи.

В економічній науці розглядають такі види зайнятості: повна, продуктивна, ефективна, раціональна. В господарстві транзитивного типу відбувається перехід від повної, формальної, примусової, неефективної зайнятості, яка існувала в командно-адміністративній системі до вільнообраної продуктивної. Відповідно до визначення МОП, під продуктивною розуміють таку зайнятість населення, яка за рахунок високопродуктивної праці створює необхідні для розвитку суспільства ресурси і дає працівникові дохід, не менший за той, що потрібен для відтворення його фізичних, інтелектуальних і професійних якостей.

Структура зайнятості залежить від структури виробництва і визначається потребами виробництва у кількості та якості робочої сили. Але існує і зворотній зв'язок, який проявляється у потребі працездатного населення в робочих місцях певної кількості з необхідними якісними параметрами. Такий взаємозв'язок між виробництвом і зайнятістю становить основу формування її структури. Отже, структура виробництва є похідною від структури потреб, яка визначається в свою чергу рівнем статків населення, тобто структура потреб первинна, а структура виробництва – вторинна. Структура виробництва є первинною, а структура зайнятості – похідною. Формується ланцюг зв'язку: структура потреб – структура виробництва – структура зайнятості. Зміна першої складової призводить до зміни другої, яка в свою чергу змінює третю. Швидкість цих змін залежить від низки чинників, але головним виступає тип господарювання.

В ринковому господарстві з розвиненим конкурентним середовищем відбувається швидке реагування структури виробництва і структури зайнятості на зміну структури потреб, хоча кожний елемент цього ланцюга має свою швидкість. Швидко змінюється структура потреб, повільніше реагує на цю зміну структура виробництва з причин її інерційності, а структура зайнятості реагує ще повільніше і загалом виступає консерватором економіки. Як результат - розбалансованість і деформації цих структур. Часткова розбалансованість властива кожній господарській системі, але в господарстві транзитивного типу вона масштабна, оскільки кожна з структур з причин інерційності переносить деформації з доперебудовчої економіки в транзитивну плюс деформації, що виникають внаслідок формування ринкових відносин. Відтак, головним завданням структурної перебудови є подолання сили інерції попередньої структури господарства, яка повсякчасно намагається себе зберегти. Якщо сила інерції сильніша за структурні зрушення, то структурна перебудова відбувається як нерегламентований процес, або ж має не прогресивний, а регресивний характер. Тому головний успіх структурної перебудови полягає в глибокому аналізі господарства, його структури, тобто складових, щоб краще їх трансформувати. Звідси джерелом структурних змін є самі елементи структури.

Сучасна уява про структуру господарства, а значить і зайнятість населення базується на трисекторній теорії, основи якої закладені К. Кларком [1] та С. Фішером [2]. Згідно цієї теорії галузі господарства об'єднані у три сектори. **Первинний сектор** охоплює сільське господарство, лісове господарство, рибальство і мисливство, добувні галузі промисловості, тобто всі ті галузі, які дають “первинну” продукцію. **Вторинний сектор** складають галузі обробної індустрії, які за стадійністю чи етапністю переробки продукції поділяють на групи первинної, вторинної і т. д. обробки (промисловість, будівництво, транспорт). **Третинний сектор** утворюють галузі сфери послуг, включаючи і інформаційне обслуговування виробництва. Але з огляду на інформаційну революцію і входження найбільш розвинених держав у нову еру постіндустріального суспільства окремі дослідники нині виділяють і **четвертинний сектор** – науково-інформаційний, що об'єднує види діяльності, пов'язані з науково-технічними розробками, а також з обробкою, накопиченням та споживанням інформації.

Секторальну структуру господарства представляють як піраміду: первинний сектор більший за обсягом від вторинного, оскільки не вся первинна продукція переробляється, певна її частина споживається населенням; вторинний сектор традиційно був більшим, ніж третинний. Але під впливом НТП з кінця ХХ ст. співвідношення секторів господарства радикально змінюється. У 80 - 90 роках в країнах розвиненої економіки домінуючу роль займає третинний сектор, як результат виникнення різноманітних видів нових послуг: науково-технічних, інформаційних, комунікаційних, фінансових. В результаті росту третинного сектора в сфері послуг виробляється значна частина ВВП, зосереджується більша частина (до 70%) зайнятого населення. Водночас частка виробничої сфери (первинний і вторинний сектори) зменшилась до 30 % і має тенденцію до подальшого скорочення. Традиційна секторальна “піраміда” поступово “перевертається” у зв'язку із стрімким зменшенням часток первинного і вторинного секторів та відносним зростанням третинного і четвертинного секторів. Така тенденція спостерігається поки що в найбільш високорозвинених країнах, де ринкове господарство проходить розвиток в певній секторній стадійності, а економічне зростання пов'язане з переміщення центра ваги господарської діяльності з сільського господарства на промисловість, а потім на сферу послуг. В такому напрямі відбувається і перерозподіл ресурсів праці.

Узагальнена структура господарської системи України має такий вигляд. За економічним призначенням виробленої продукції галузі господарства поділяються на два підрозділи: **перший підрозділ** (або група А) – виробництво засобів виробництва; **другий підрозділ** (група Б) – виробництво предметів споживання. При цьому поділ на підрозділи 1 і 11 охоплює всі галузі господарства, а групи А і Б виділяють лише в промисловому виробництві. Це групування галузей ускладнене тим, що численні види продукції можуть використовуватись і як засоби виробництва, і як предмети споживання. Наприклад, цукор, борошно, бензин, природний газ, будівельні матеріали можна використати як напівпродукт чи сировину, матеріал для виробництва нових продуктів, а можна поставляти населенню для безпосереднього споживання. Тому поділ галузей на групи А і Б здійснюють за фактичним споживанням [8].

Для узагальненої структури господарства принциповим є поєднання та співвідношення двох головних сфер. У радянській економіці та статистиці їх називали “виробничою” та “невиробничою” сферами. У світовій статистиці – це **сфера виробництва** та **сфера послуг**. Вітчизняна статистика з 1997 року переходить на світову **класифікацію видів економічної діяльності**. Відтак, господарська система України перебуває в “перехідному” часі, коли ще часто зустрічається старий поділ, але разом з тим впроваджується систематика галузей з їх групуванням у виробничу сферу та сферу послуг.

Аналіз господарської системи України переконує, що недосконала її галузева структура, яка складалася десятиліттями, знайшла своє відображення і в період трансформаційних перетворень. Це - головна структурна диспропорція між галузями групи “А” і групи “Б” і надрозвинутість військових галузей на шкоду цивільним [5], яка відобразилась на структурі зайнятості (у матеріальному виробництві працювало 3/4 всіх зайнятих і майже 1/3 у промисловості країни загалом) і унеможливило збалансований розвиток ринку праці. Домінування за основними техніко-економічними показниками галузей групи А над галузями Б чинить вагомі перешкоди на шляху до оптимального розподілу ресурсів праці.

Головним результатом здійснення трансформаційних перетворень є формування багатосекторної структури господарства України, яка відбувається під дією процесів роздержавлення і приватизації, об'єднує і забезпечує взаємодію державної і недержавної форми власності. Роздержавлення – це заміна монопольної державної влади на колективну, тобто коли підприємство звільняється від жорсткої державної опіки і має можливість самостійно вирішувати власні виробничі і соціальні проблеми. Приватизація – це передача частки державного майна безпосередньо окремим громадянам. Вона включає як приватну так і особисту власність. Згідно з прийнятою концепцією, основними формами роздержавлення і приватизації великих і середніх підприємств в Україні є корпоратизація державних підприємств шляхом їх акціонування. Суть корпоратизації полягає в тому, що вона, не змінюючи форму власності підприємств, перетворює їх у державні акціонерні товариства.

Так, кількість об'єктів, які змінили форму власності в Україні за 1992-2001 роки складає 77826 у тому числі 27,25% (21211) об'єктів державної і 72,75% (56615) об'єктів комунальної власності. У 2001 році змінили форму власності 6048 об'єктів, у тому числі 26,04% об'єктів державної (1575) і 73,96% (4473) комунальної власності. Майже половина підприємств та організацій, які змінили форму власності, припадає на торгівлю, громадське харчування і побутове обслуговування. Водночас негативною тенденцією залишається поглиблення диспропорцій між пропозицією та попитом на об'єкти приватизації (у стадії приватизації по три і більше років перебуває понад 3 тисячі підприємств), залишаються занадто складними технології та механізми

приватизації, які не забезпечують достатньої прозорості приватизаційних процесів, не гарантують від адміністративного втручання в їх перебіг. Це негативно позначається на формуванні стратегічного інвестора та відповідального господаря, які були б зацікавлені у вкладенні капіталу у виробництво, прискореному його оновленні та реальному оздоровленні. Відповідно не забезпечуються очікувані зрушення у реструктуризації відносин власності зі створенням умов для реалізації переваг її приватної форми, зміцнення позицій національного капіталу [4]. Всі ці процеси не могли не позначитися на зайнятості та формуванні ринку праці. Як результат приватизації на сучасному етапі відбулися зміни в структурі зайнятості за формами власності (табл. 1).

Таблиця 1.

Динаміка зайнятості населення в господарському комплексі України за формами власності у 1992 – 2001 рр., %

Форми власності	1992	1995	2000	2001
Приватна	-	0,2	16,8	23,8
Колективна	29,5	41,5	35,6	33,0
Державна	70,4	58,2	44,0	43,1
Власність міжнародних Орган-й та юридичних осіб	0,1	0,1	0,2	0,1

*Див.: Народне господарство України за 1992р. – К., Техніка, 1993 та Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Техніка, 2002. – 644 с. – С. 365.

Наведені дані свідчать, що місткість українського ринку праці все ж таки визначає державний сектор економіки, на який припадає 43,1% зайнятих, хоча частка зайнятих у державному секторі скоротилася за останні 10 років на 27, 4%. На колективних підприємствах спостерігається збільшення зайнятості на 3,5%, а на підприємствах приватної власності – на 23,8%.

Водночас, через кризовий стан сучасного транзитивного господарювання переважають негативні наслідки зміни відносин власності (системних змін). Зокрема, скорочення попиту на працю, низька ціна праці, послаблення мотивації до праці в офіційному секторі господарства, зниження реальних доходів населення, що веде до зменшення сукупного попиту, недостатній розвиток малого і середнього бізнесу, підприємництва, зростання чисельності незайнятого населення та безробіття.

Основними причинами негативного стану приватизації є те, що не відбулося прогресивної структурної перебудови на базі новітніх технологій і обладнання, сучасного менеджменту. Сучасна приватизація змінює самого власника (це системні зміни), але не відбувається зміни внутрішньої структури і на рівні держави, і на рівні окремих підприємств, що відбивається на стані зайнятості населення. Зокрема, підвищення ефективності на приватних підприємствах відбувається за рахунок скорочення однієї частини працюючих і посилення експлуатації інших. Це реалізується шляхом продовження робочого дня, скорочення вихідних днів, низької ціни робочої сили та затримки заробітної плати, економії витрат на безпеку праці та охорону навколишнього середовища. Таким чином, здійснення системних структурних зрушень без внутрішньосистемних веде до регресивних зрушень в зайнятості населення.

Науковці економічного профілю вважають, що покращити сучасний стан приватизаційних процесів і зайнятості можна шляхом реструктуризації підприємств – процесу трансформації соціалістичних підприємств у ринкові, орієнтовані на зміну структури управління, форм власності, організаційних форм і здатні фінансово оздоровити підприємство, збільшити випуск конкурентоспроможної продукції, підвищити ефективність виробництва. Реструктуризація – поняття ширше, ніж приватизація і включає останню, а також модернізацію (вдосконалення, поновлення) і

модифікацію (внесення новітніх змін, новітніх технологій) підприємств. Вирішення цього завдання є імпульсом до підвищення інвестиційної привабливості з боку внутрішніх і зовнішніх інвесторів.

Модернізація та модифікація виробництва є основою внутрішньо-системних структурних змін на мікрорівні (на рівні підприємства), мета яких – заміна обладнання, що перестало бути економічно вигідним в силу високої енерго- та металомісткості і заміна його таким, що забезпечує високий працезберігаючий ефект на основі механізації та автоматизації виробничих процесів. Але їх наслідком є скорочення попиту на працю. Водночас вносяться суттєві корективи в структуру попиту, завдяки чому різко зменшується потреба в наймасовіших професіях і виникає потреба в працюючих, що володіють знаннями і досвідом в нових сферах діяльності, в працівниках нової кваліфікації. Сьогоднішньому ринку праці властива “подвійність”, яка проявляється, з одного боку, в потребі кваліфікованих працівників, а з другого – в працівниках некваліфікованих. Така ситуація пояснюється тим, що окремі господарства знаходяться на різних щаблях технологічного розвитку.

Висновки. Недосконала і негнучка господарська структура, в якій частка галузей групи А досягає 78,6% і лише 21,4% припадає на галузі групи Б, неспроможна забезпечити необхідне в умовах трансформаційних перетворень перетікання робочої сили в нові, перспективні сфери господарювання [7]. За роки економічної кризи (1990-1999 рр.) в Україні ці деформації ще більше поглибилися, особливо в промисловості, досягли критичної межі і потребують невідкладного усунення. Позитивні зрушення в цій головній структурній пропорції господарського комплексу відбуваються надзвичайно повільними темпами і не призвели поки що до суттєвих змін як в механізмі функціонування національного, так і регіональних ринків праці, покращенні окремих її характеристик. Відтак, в Україні і практично в усіх пострадянських країнах проблеми структурної перебудови господарства визначені пріоритетними, оскільки їм у спадок дістались вкрай розбалансовані господарські комплекси із застарілими енерго- і ресурсоемними технологіями, з високою часткою екологічно небезпечних виробництв, з дуже низькою ефективністю суспільного виробництва.

Головними завданнями структурної трансформації господарської системи є реформування форм власності, виробничо-технологічна перебудова продуктивних сил, соціальна пріоритетність економіки. Результати практичної реалізації цих завдань впливають на структуру господарства загалом, його складові (елементи), а також вони фокусуються в структурі зайнятості, яка є по суті індикатором суспільно-економічного розвитку. При цьому взаємозв'язок між господарством і зайнятістю простежується через виробництво і його структуру.

1. Clark C. Conditions of Economic Progress. London: Macmillan, 1957. – p 450. 2. . История экономических учений (современный этап)/ Под ред. А. Т. Худокормова. – М.: ИНРРА, 1999.– 733 с. - С. 480. 3. Онікієнко В. В., Коваленко Н. І. Продуктивна зайнятість: зміст, актуальні проблеми і шляхи вдосконалення. – К. –НАНУ, РВПС, 1999, с.8. 4. Підсумки соціально-економічного розвитку України у 2000 році та завдання на 2001 рік. Офіційна сторінка Президента України/zv <http://kuchma.gov.ua/main/> 21.03.2001. с.11. 5. Пахомов Ю. Криза перехідного періоду надовго?//Віче, 1995. - №1. – С. 22 – 31. – С. 21. 6. Прушківська Е. В. Структурні зміни в економіці України та їх вплив на зайнятість населення. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – Дніпропетровськ, 2001. –234 с. – С. 27. 7. Структурна трансформація економіки та ринок праці України: тенденції, наслідки, перспективи. –С.15. 8. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2001. – 560 с. – С.431.

STRUCTURAL TRANSFORMATION of ECONOMIC SYSTEM IS EXAMINED IN THE ARTICLE BUT ITS INFLUENCE ON EMPLOYMENT OF POPULATION AND LABOUR-MARKET IN UKRAINE